

“Trisaghionul pentru cei morți” (analiză istorico-liturgică)

Drd. Preda Nicolae¹

Rezumat:

Precizarea unor elemente de ordin istoric, legate de “Trisaghionul pentru cei morți”, desprinse din manuscrisele liturgice, dar nu numai, ar fi binevenită astăzi mai mult ca oricând, lămurind, pe de o parte, practica veche a Bisericii, iar, pe de alta, întărind elementele și actele din practica liturgică actuală.

În altă ordine de idei, țin să menționez, de asemenea, că abordarea acestor aspecte este mai mult decât oportună, dat fiind faptul că “Trisaghionul” este, fără doar și poate, parte constitutivă a Rânduielilor de la înmormântare.

Potrivit indicilor din manuscrise, dar nu numai, “Trisaghionul pentru cei morți” s-ar săvârși în mai multe momente din Rânduiala înmormântării, însă a determina exact unele aspecte privind atât rânduiala, cât și unele particularități din structura acestuia este, după cum vom vedea, destul de dificil.

Cuvinte cheie:

Trisaghion, morți, tropare, stihuri, structură, rânduială, tradiție, manuscrise

1. Trisaghionul² pentru cei morți³ - denumire și structură

¹ Nicolae Preda, doctorand al Facultății de Teologie Ortodoxă Sfântul „Andrei Șaguna”, din cadrul Universității „Lucian Blaga” din Sibiu.

² <<Trisagion (τρισάγιον). Lode alla santissima Trinità in cui si ripete per tre volte la parola ἅγιος (= santo). La formula esatta è: “Santo Dio, Santo Forte, Santo Immortale, abbi pietà di noi”, ripetuta per tre volte>>, V. Bruni, *I funerali di un sacerdote nel rito bizantino, secondo gli Eucologi manoscritti di lingua greca*. Pubblicazioni dello Studium Biblicum Franciscanum. Collectio Minor n. 14, Jerusalem: Franciscan Printing Press, 1972, p. 86, nota 36.

În ceea ce privește structura “*Trisaghionului pentru cei morți*”, este nevoie să precizăm faptul că în manuscrise, dar și în anumite studii, acesta poartă diverse denumiri, fiind vorba de fapt de o rânduială de slujbă:

- a) <<Ἀκολ. τοῦ Τρισαγίου νεκρωσίου>>⁴;
- b) <<Ἀκολουθία⁵ τοῦ Τρισαγίου τῶν κεκειμημένων>>⁶;
- c) <<Ἀκολουθία ἐπὶ τελευτήσαντος>>^{7,8};
- d) <<Εὐχαριστία>>^{9,10};

³ <<*Trisaghion dei morti*>>, Pl. de Meester, *Liturgia bizantina. Studi di rito bizantino alla luce della Teologia, del Diritto Ecclesiastico, della Storia, dell'Arte e dell'Archeologia*. Libro II. Parte VI: *Rituale-Benedizionale Bizantino*, Roma: Tipografia Leonina, 1930, p. 104; <<Acolutia del Trisagion dei morti>>, V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, p. 86, 98 etc.; <<... strana cântă: „sf. Dumnezeule...” pentru morți...>>, P. Procopoviciu, *Ritualistica sau Manual de Ritual al Bisericii Ort. Române*, Oradea: Tipografia „Diecezană”, 1936, p. 158.

⁴ Pl. de Meester, *Liturgia bizantina...*, p. 82, nota 4; <<ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΟΥ ΝΕΚΡΩΣΙΜΟΥ ΤΡΙΣΑΓΓΙΟΥ>>, Ἱερατικὸν περιέχον τὰς Ἀκολουθίας τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ τοῦ Ὁρθρου, τὰς θείας καὶ ἱεράς Λειτουργίας Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Βασιλείου τοῦ Μεγάλου καὶ τῶν Προηγιασμένων, μετὰ τῶν συνήθων προσθηκῶν, Ἐν Ῥώμῃ, 1950, p. 291.

⁵ <<Ἀκολουθία, ας, ἡ (class. *conséquence, suite naturelle des choses*). 1° Ordre prescrit des formes extérieures et régulières du culte religieux. = ORDO, *ordre*; CÆREMONIA, *cérémonie*; RITUS, *rite*. – 2° L'économie des psaumes, leçons, hymnes, etc., qui constituent les Heures canoniales, c'est-à-dire l'ensemble des prières qui se disent successivement, à certaines heures soit du jour, soit de la nuit. Voy. μεσονυκτικόν, ὄρθρος, ὄρα, ἔσπερινός, ἀπόδειπνον. = CURSUS, *cours*; OFFICIUM, *office, office canonial, heures canoniales*>>, L. Clugnet, *Dictionnaire grec-français des noms liturgiques en usage dans l'Église grecque*, Paris: A. Picard et fils, 1895, p. 5.

⁶ Ὁρολόγιον σὺν Θεῷ Ἁγίῳ περιέχον τὴν ἡμερονύκτιον τῆς Ἐκκλησίας Ἀκολουθίαν τῆς Ἱερᾶς καὶ περιβλέπτου Μονῆς τῆς Κρυπτοφέρνης, Ἐν Κρυπτοφέρνη, 1950, p. 99.

⁷ **Sinai 973** [*Euchologium*, a. 1153]: [89β] **κθ' Ἀκολουθ(ία) ἐπὶ τελευτήσαντος**, cf. Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία κατὰ τοὺς χειρογράφους κώδικες 10ου-12ου αἰώνος*. Τόμος Β'. Εἰσαγωγικά, Κωδικολογικά καὶ Παλαιογραφικά Κείμενα, Ἱερά Μονή Προφήτου Ἡλίου Θήρας: Ἐκδόσεις Θεοσβίτης, 2005, p. 352; **Sinai 973**: 89v [л. 49 об. sic!]: *Ἀκολουθία ἐπὶ τελευτήσαντος*, cf. А. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках Православного Востока. Томъ II. Евχология*, Киевъ: Типографія Императорскаго Университета Св. Владимира, 1901, p. 110; <<*Sinai 973* (sec. XII), f. 89v-90v. – Cfr. *Vat. Barber. 443* (sec. XIII), f. 113v-114v. e *Vat. Ottob. 344* (sec. XII), f. 109v-110v.>>, V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, p. 98, nota 105; <<“*Rite for the Deceased*” (*Ἀκολουθία ἐπὶ τελευτήσαντος*)>>, E. Velkovska, “Funeral Rites according to the Byzantine Liturgical Sources”, *Dumbarton Oaks Papers* 55 (2001), p. 40.

⁸ <<Una sommaria descrizione dell'acolutia del *Trisagion dei morti* la troviamo per la prima volta verso la metà del sec. XII, sotto il titolo di Ἀκολουθία ἐπὶ τελευτήσαντος>>, V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, p. 98.

“Trisaghionul pentru cei morți” (analiză istorico-liturgică)

- e) <<τρισάγιον νεκρώσιμον>>¹¹;
- f) <<τρισάγιον τῶν κεκοιμημένων>>¹²;
- g) <<τρισάγιον>>¹³;
- h) <<Acolutia del Trisagion dei morti>>¹⁴;
- i) <<Ἀκολουθία νεκρωσίμου Τρισαγίου ἢ Παραστασίμου>>¹⁵ etc.

Despre structura “Trisaghionului...”, dar și despre evoluția și definitivarea acesteia, V. Bruni constată următoarele: <<Questa breve acolutia, originariamente utilizzata per le commemorazioni, si completerà progressivamente con l’inserzione di un certo numero di tropari, verso il sec. XIV¹⁶. Come struttura fondamentale doveva, però, esistere prima del sec. XII. Infatti esaminando i manoscritti anteriori a quest’epoca che hanno più di una preghiera per i defunti, notiamo che le due preghiere, di cui sopra¹⁷, non mancano

⁹ **Ger. Sab. 291** [Rituale dei defunti, (inizio del sec. XV)]: *Φθασάντων δὲ ἐν τῷ τόπῳ, ὅπου ἐστὶ τὸ λείψανον, ἄρχονται τῆς εὐχαριστίας. Ἡ δὲ εὐχαριστία οὕτως ἔχει Ποιοῦντος τοῦ ἱερέως Εὐλογητόν, ἄρχονται τοῦ Τρισαγίου, τὸ Παναγία Τριάς, τὸ Πάτερ ἡμῶν..., cf. A. Дмитриевский, Описание литургических рукописей..., p. 528; vezi și Θ. Στ. Χριστοδούλου, Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία κατὰ τοὺς χειρογράφους κώδικες 10ου-12ου αἰώνος. Τόμος Α'. Γενικὴ Εἰσαγωγή, Κατάλογοι, Πίνακες, Ἐρᾶ Μονὴ Προφήτου Ἡλίου Θήρας: Ἐκδόσεις Θεσβίτης, 2005, p. 121; **Ger. Sab. 291**: *Καὶ οὕτως μνημονεύει ὁ ἱερεὺς ἢ ὁ διάκονος, λέγων οὕτως Ἐλέησον ἡμᾶς... καὶ ἡ εὐχὴ εἰς μοναχούς. Ζήτει εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ βιβλίου εἰς τὴν εὐχαριστίαν, cf. A. Дмитриевский, Описание литургических рукописей..., p. 554.**

¹⁰ <<Questa piccola acolutia è chiamata Ἀκολ. τοῦ Τρισαγίου νεκρωσίμου. Troviamo qualche volta il nome di Εὐχαριστία per designarla. Cf. Dmitr. p. 528 (XV sec.)>>, Pl. de Meester, *Liturgia bizantina...*, p. 82, nota 4; <<Agli inizi del sec. XV il cod. *Ger. Sab. 291*, DM p. 528, la chiama “εὐχαριστία”>>, V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, p. 98, nota 106; <<Ὁ χειρ. κώδ. Πατρ. Βιβλ. Ἱεροσολ. 373 (291) (1575 ἢ 1579) ἀναφέρει εἰς τὸ <<Ἐξοδιαστικὸν ἐπισκόπων, πρεσβυτέρων καὶ διακόνων>> τὰ ἐξῆς: Γιά πρώτη φορά ἡ ἐξόδιος ἀκολουθία εἰς τοὺς χειρ. κώδ. φέρει τὸ ὄνομα <<Εὐχαριστία>>. Εὐχαριστία σημαίνει τὸ Τρισάγιον...>>, Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. I)..., p. 120-121.

¹¹ E. Velkovska, “Funeral Rites...”, p. 40.

¹² *Ibidem*, p. 40.

¹³ *Ibidem*, p. 40.

¹⁴ V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, pp. 86, 98, 100 etc.

¹⁵ *Μικρὸν Εὐχολόγιον ἢ Ἀγισματάριον*, Ἐν Ἀθήναις: Ἐκδοσις τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, 1968, p. 236.

¹⁶ **Vatop. 133** [Εὐχολόγιον, sec. XIV]: *Καὶ οὕτως ἀσφαλίζεται ὁ τάφος, εἴτα Τρισάγιον, Μετὰ πνευμάτων δικαίων..., Εἰς τὴν κατάπαυσιν, Δόξα, Σὺ εἶ, ὁ Θεός, ὁ καταβάς, Καὶ νῦν, Ἡ μὴ ἄγνη..., cf. A. Дмитриевский, Описание литургических рукописей..., p. 285; <<(c) Funeral troparia: Μετὰ πνευμάτων δικαίων... Εἰς τὴν κατάπαυσίν σου... Σὺ εἶ (!) ὁ θεὸς ἡμῶν ὁ καταβάς... Ἡ μὴ ἄγνη καὶ ἄχραντος...>>, E. Velkovska, “Funeral Rites...”, p. 40.*

¹⁷ <<Orazione Ὁ Θεὸς τῶν πνευμάτων (...) Orazione Κύριε, Κύριε, ἡ τῶν θλιβομένων>>, V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, p. 98.

quasi mai (...). Volendo risalire più oltre, ma senza forzare troppo, si potrebbe vedere una lontana fonte di questa struttura nelle prescrizioni del cap. 41 dell'ottavo libro delle Costituzioni Apostoliche^{18>>¹⁹.}

2. Trisaghionul pentru cei morți - tropare

La fel de importante, după părerea mea, pentru analiza acestui studiu sunt troparele din rânduiala “Trisaghionului pentru cei morți”, elemente despre care V. Bruni afirmă: <<Questa breve acolutia²⁰, originariamente utilizzata per le commemorazioni, si completerà progressivamente con l'inserzione di un certo numero di tropari, verso il sec. XIV²¹. Come struttura fondamentale doveva, però, esistere prima del sec. XII>>²².

Troparele pe care le găsim astăzi în rânduiala “Trisaghionului pentru cei morți” sunt o mărturie evidentă a “evoluției” de care amintea V. Bruni, fapt pentru care aş dori să încep tocmai de la acestea: *Cu duhurile dreptilor celor ce s-au săvârșit*²³...; *Întru odihna Ta, Doamne*²⁴...; *Slavă...*, *Tu ești Dumnezeu Care Te-ai pogorât în iad*²⁵...; *Și acum...*, *Una Curată și preanevinovată Fecioară*²⁶...

¹⁸ F. X. Funk, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*. Volumen I, Paderbornae: In Libraria Ferdinandi Schoeningh, 1905, p. 550; vezi și V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, p. 99, nota 109.

¹⁹ *I funerali di un sacerdote...*, pp. 98-99.

²⁰ “Acolutia del Trisagion dei morti>>, V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, p. 98.

²¹ **Vatop. 133** (sec. XIV): *Kai oúτως ἀσφαλίζεται ὁ τάφος, εἶτα Τρισάγιον, Μετὰ πνευμάτων δικαίων...*, *Εἰς τὴν κατάπαυσιν, Δόξα, Σὺ εἶ, ὁ Θεός, ὁ καταβάς, Καὶ νῦν, Ἡ μόνη ἀγνή...*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 285; vezi și V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, p. 98, nota 106.

²² V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, p. 98.

²³ *Μετὰ πνευμάτων δικαίων...*, cf. V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, p. 86 și E. Velkovska, “Funeral Rites...”, p. 40.

²⁴ *Εἰς τὴν κατάπαυσιν σου...*, cf. V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, p. 86 și E. Velkovska, “Funeral Rites...”, p. 40.

²⁵ *Δόξα, Σὺ εἶ, ὁ Θεός, ὁ καταβάς...*, cf. V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, p. 86 și E. Velkovska, “Funeral Rites...”, p. 40.

²⁶ *Καὶ νῦν, Ἡ μόνη ἀγνή καὶ ἀχραντος...*, cf. V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, p. 86 și E. Velkovska, “Funeral Rites...”, p. 40.

O primă observație legată de aceste tropare vizează faptul că în anumite manuscrise sunt menționate toate cele patru tropare sau numai unele dintre ele²⁷; în altele sunt indicate mai multe²⁸ sau chiar alte tropare²⁹.

În ceea ce privește autorul acestor tropare, manuscrisul Grottaf. Gb43 [*Riti della vestizione e della sepoltura*³⁰, sec. XI³¹]³² le atribuie unui anume “Gherman”. Este foarte probabil ca acesta să fie însuși Sfântul Gherman, patriarhul Constantinopolului († 740)³³, cu toate că indicația în sine nu pare să ajute prea

²⁷ **Messin. Bibl. Univ. S. Salvat. gr. 172** [“*Σχηματολόγιον*”>>, (ἔτ. 1179)]: [137α] (...) Ὅτε δὲ ἀπέλθωσιν εἰς τὸ κοιμητήριον,] ἀποθέμ(εν)οι τὴν κλίνην κατὰ τὸ μέσον,] ἀπάρχονται ψάλλειν τροπ(άριον). Ἦχ(ος) δ’.] Μετὰ πνευμάτων Δικαίων * τετελει] ωμένων... Στίχ(ος)· Κ(ύριος) ποιμαίνει με καὶ οὐ] δέν με ὑστερήσει * εἰς τόπον γλό(ης) (Ps. 22, 1-2, n.n.). Εἰς τὴν κατάπαυσίν σου Κ(ύρι)ε... Δόξα καὶ νῦν. Ἡ μόνη ἀγνή καὶ ἄχραντος Παρθ(έ)] νος * ἡ Θ(εὸ)ν ἀσπόρως κυήσασα.], cf. Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. II)..., pp. 374-375.

²⁸ **Ger. Sab. 291**: *Εἴτα Τρισάγιον, τὸ Παναγία Τριάς, Πάτερ ἡμῶν, Ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ βασιλεία, καὶ τὰ τροπάρια ταῦτα εἰς ἦχον(;) Μετὰ πνευμάτων δικαίων...* Στίχος· Τοῦ Κυρίου ἡ γῆ... (Ps. 23, 1, n.n.) *Εἰς τὴν κατάπαυσίν σου, Κύριε...* Στίχος· Ἡ καρδιά μου καὶ ἡ σὰρξ μου... (Ps. 83, 3, n.n.) *Σὺ εἶ, ὁ Θεός, ὁ καταβάς εἰς ἄδην καὶ τὰς ὀδύνας λύσας... Δόξα, Ὁ θάνατός σου, Κύριε, ἀθανασίας γέγονε πρόξενος... Καὶ νῦν, θεοτοκίον· Ἐγώ, Παρθένε ἀγία Θεοτόκε, τὴν σκέπην σου προστρέχων...*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургическихъ рукописей...*, p. 555.

²⁹ **Vatop. 133**: ... *Καὶ ποιεῖ εὐλογητὸν ὁ ἱερεὺς καὶ Τρισάγιον καὶ λέγει τροπάριον Ἀνάπαυσον, Σωτήρ ἡμῶν, μετὰ δικαίων, Δόξα καὶ νῦν, Ὁ ἐκ Παρθένου ἀνατείλας...*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургическихъ рукописей...*, p. 283; manuscrisul **Esfig. 208** [*Eucologio contenente*, sec. XVI], indică troparele actuale (“*Μετὰ πνευμάτων δικαίων*”); vezi și A. Дмитриевский, *Описание литургическихъ рукописей...*, p. 283, nota 1.

³⁰ V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, p. 47; “*Βίβλος σὺν θεῶ περιέχουσα ἀκολουθίας τῶν μελλόντων λαμβάνειν σχῆμα μοναχικὸν ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν, τοῦ τε προσχήματος καὶ τοῦ τελείου σχήματος· καὶ τῶν ἐν χριστῷ κεκοιμημένων. Liber, auspice Deo, continens ritus eorum sive virorum sive mulierum qui indutum accedunt monasticum habitum sive parvum sive magnum: tum etiam ritus pro iis qui in Christo dormierunt*”>>, A. Rocchi, *Codices Cryptenses seu Abbatiae Cryptae Ferratae in Tusculano digesti et illustrati*, Tusculani: Typis Abbatiae Cryptae Ferratae, 1883, p. 286.

³¹ V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, p. 13, 47; „*saec. XF*”, A. Rocchi, *Codices Cryptenses...*, p. 285.

³² Troparul “*Una Curată, și preanevinovată Fecioară...*” (Ἡ μόνη ἀγνή καὶ ἄχραντος...) nu este amintit în acest manuscris; așadar, autorul acestuia nu este “Gherman”.

³³ <<1. - Veacul al optulea este, am putea zice, veacul canonului poetic (...) Ca autor de imne în această formă, este vrednic de menționat în acest veac Gherman, patriarhul Constantinopolului († 740), apărător al cultului icoanelor și trecut în rândul sfinților părinți, având ziua de pomenire la 12 Mai...>>, P. Vintilescu, *Despre Poezia imnografică. Din cărțile de ritual și cântarea bisericească*, București: Editura „PACE”, 1937, p. 101; din păcate, Pr.

mult o astfel de ipoteză: <<[128β] (...) Ἄλλα Γερμανοῦ ιδιόμελα.] Μετὰ πνευμάτων Δικαίων τετελειωμένων *] (...) Στίχος· Ἐν εἰρήνῃ ἐπὶ τὰ αὐτ(ά)³⁴.] Εἰς τὴν κατάπαυσιν σου Κύριε *] (...) [129α] (...) Στίχος· Κύριε μὴ τῷ θυμῷ σου ἐλέγξῃς³⁵.] Σὺ εἶ ὁ Θεός ὁ καταβάς εἰς ἄδου...>>³⁶.

O altă indicație relativ rar întâlnită în manuscrise, dar deosebit de importantă, este cea legată de glasul pe care se cântă aceste tropare sau chiar celelalte tropare care sunt întâlnite adesea în rânduiala “*Trisaghionului pentru cei morți*”:

a) Messin. Bibl. Univ. S. Salvat. gr. 172 (sec. XII): [137α] (...) Ὅτε δὲ ἀπέλθωσιν εἰς τὸ κοιμητήριον,] ἀποθέμ(εν)οι τὴν κλίνην κατὰ τὸ μέσον,] ἀπάρχονται ψάλλειν τροπ(άριον). Ἦχος δ'.] Μετὰ πνευμάτων Δικαίων * τετελει] ωμένων...³⁷;

b) Ger. Sab. 291: Ποιοῦντος τοῦ ἱερέως Εὐλόγητόν, ἄρχονται τοῦ Τρισαγίου, τὸ Παναγία Τριάς, τὸ Πάτερ ἡμῶν, Ὁ ἱερέυς· Ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ βασιλεία, εἶτα τὰ τροπάρια ταῦτα εἰς ἦχον δ'. Μετὰ πνευμάτων δικαίων..., Στίχος· Τοῦ Κυρίου ἡ γῆ... Εἰς τὰ σκηνώματά σου, Κύριε...³⁸;

c) Sinai 988 [*Euchologium*³⁹, saec. XV⁴⁰]: Ἐθὼν ὁ ἱερέυς, οὗ ἦν κείμενος ὁ τεθνηκώς, μετὰ θυματοῦ, ποιεῖ εὐλόγητόν ἐπάνω τοῦ λειψάνου, καὶ ἀρχόμεθα τοῦ Τρισαγίου, τὸ Παναγία Τριάς, τὸ Πάτερ ἡμῶν, Ὅτι σοῦ ἐστὶν... μεθ' ἧν τροπάριον, ἦχος πλ. α'. Ἀνάπαυσον, Σωτήρ ἡμῶν... Δόξα, τὸ αὐτό, Καὶ νῦν, θεοτοκίον· Ὁ ἐκ Παρθένου ἀνατείλας...⁴¹; Καὶ εὐθὺς Τρισάγιον, τὸ Παναγία Τριάς, τὸ Πάτερ ἡμῶν, Ὅτι σοῦ ἐστὶν, εἶτα τὰ παρόντα τροπάρια, ἦχος δ'. Μετὰ πνευμάτων δικαίων (...) Ἔτερα στιχηρὰ νεκρώσιμα, ἦχος δ'. Μετὰ πνευμάτων δικαίων. Στίχος· Εἰσαγαγὼν καταφύτευσον⁴²... Εἰς τὴν κατάπαυσίν σου... Στίχος· Κύριος ποιμαίνει⁴³... Σὺ εἶ, ὁ

Prof. P. Vintilescu nu amintește în studiul său nimic despre faptul că Sfântul Gherman ar fi autorul acestor tropare, cf. *Despre Poezia imnografică...*, p. 101-102.

³⁴ Ps. 4, 9.

³⁵ Ps. 6, 2; Ps. 37, 2.

³⁶ Cf. Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. II)..., p. 187-188.

³⁷ *Ibidem*, p. 374-375.

³⁸ Cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 528.

³⁹ <<Εὐχολόγιον σὺν Θεῷ ἀγίῳ, περιέχον τὴν ἅπασαν ἀκολουθίαν τοῦ ὄλου ἐνιαυτοῦ>>, *Ibid.*, p. 578.

⁴⁰ Cf. V. Gardthausen, *Catalogus codicum Graecorum Sinaiticorum*, Oxonii: E Typographeo Clarendoniano, 1886, p. 214; <<sec. XV/sec XV>>, V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, pp. 17 și 70.

⁴¹ A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 591.

⁴² *I*ș 15, 17; *Od.* 1, 17 [*Od.* 1 (Exod. 15₁₋₁₉)], cf. A. Rahlfs, *Septuaginta. Vetus Testamentum Graecum. Auctoritate Academiae Scientiarum Göttingensis editum*, vol. X. *Psalmi cum Odis*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1979, p. 341, 342.

“Trisaghionul pentru cei morți” (analiză istorico-liturgică)

Θεός, ὁ καταβάς εἰς ἄδου... Δόξα καὶ νῦν, Ἡ μόνη ἀγνή... (...) καὶ εὐθὺς τὸ Τρισάγιον, τὸ Παναγία Τριάς, τὸ Πάτερ ἡμῶν, ὁ ἱερεὺς Ὅτι σοῦ... καὶ εὐθὺς τροπάριον νεκρώσιμον, ἦχος β΄. Μνήσθητι, Κύριε, ὡς ἀγαθός... Δόξα, Μητὲρ ἀγία, ἡ τοῦ ἀφράστου...⁴⁴.

Voi reda în continuare o listă a troparelor din rânduiala “Trisaghionului pentru cei morți”, menționate în special de manuscrisele pe care le-am citat deja, dar nu numai:

- a) *Ἀνάπαυσον, Σωτὴρ ἡμῶν, μετὰ δικαίων...*⁴⁵;
- b) *Ἐγὼ, Παρθένε ἀγία Θεοτόκε, τὴν σκέπην σου προστρέχων...*⁴⁶;
- c) *Εἰς τὰ σκηνώματά σου, Κύριε...*⁴⁷;
- d) *Εἰς τὴν κατάπαυσιν...*⁴⁸;
- e) *Ἡ μόνη ἀγνή...*⁴⁹;
- f) *Μετὰ πνευμάτων δικαίων...*⁵⁰;

⁴³ Ps 22, 1.

⁴⁴ Cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 593.

⁴⁵ **Vatop. 133**, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 283; **Sinai 988**: *Ἀνάπαυσον, Σωτὴρ ἡμῶν...*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 591; <<Ἀνάπαυσον Σωτὴρ ἡμῶν>>, Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία (vol. I)...*, p. 555.

⁴⁶ **Ger. Sab. 291**, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 555; <<Ἐγὼ Παρθένε ἀγία Θεοτόκε>>, Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία (vol. I)...*, p. 565.

⁴⁷ **Ger. Sab. 291**, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 528.

⁴⁸ **Vatop. 133**, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 285; **Messin. Bibl. Univ. S. Salvat. gr. 172**: 137a: *Εἰς τὴν κατάπαυσίν σου Κ(ύρι)ε...*, cf. Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία (vol. II)...*, p. 375; **Ger. Sab. 291**: *Εἰς τὴν κατάπαυσίν σου, Κύριε...*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 555; **Grottaf. Gb43**: 128β-129α, cf. Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία (vol. II)...*, p. 187; **Costant. 182** [*Εὐχολόγιον*, sec. XV]: *Εἰς τὴν κατάπαυσίν σου, Κύριε...*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 481; **Sinai 988**: *Εἰς τὴν κατάπαυσίν σου...*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 593; <<Εἰς τὴν κατάπαυσίν σου, Κύριε>>, Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία (vol. I)...*, p. 567.

⁴⁹ **Vatop. 133**, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 285; **Messin. Bibl. Univ. S. Salvat. gr. 172**: 137a: *Ἡ μόνη ἀγνή καὶ ἄχραντος Παρθ(έ)νος ἡ Θε(ε)ὸν ἀσπόρως κηῖσασα*, cf. Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία (vol. II)...*, p. 375; **Costant. 182**: *Ἡ μόνη ἀγνή καὶ ἄχραντος Παρθένος ἡ Θεὸν ἀσπόρως κηῖσασα...*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 481; **Sinai 988**, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 593; <<Ἡ μόνη ἀγνή καὶ ἄχραντος>>, Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία (vol. I)...*, p. 577.

⁵⁰ **Vatop. 133**, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 285; **Messin. Bibl. Univ. S. Salvat. gr. 172**: 137a: *Μετὰ πνευμάτων δικαίων τετελειωμένων...*, cf.

- g) *Μῆτηρ ἁγία, ἡ τοῦ ἀφράστου...*⁵¹;
- h) *Μῆτηρ ἁγία τοῦ ἀχράντου...*⁵²;
- i) *Μνήσθητι, Κύριε, ὡς ἀγαθός...*⁵³;
- j) *Ὁ ἐκ Παρθένου ἀνατείλας...*⁵⁴;
- k) *Ὁ θάνατός σου, Κύριε, ἀθανασίας γέγονε πρόξενος...*⁵⁵;
- l) *Σὺ εἶ, ὁ Θεός, ὁ καταβάς...*⁵⁶.

Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. II)..., p. 375; **Esfig. 208**, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 283, nota 1; **Ger. Sab. 291**, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, pp. 528, 555; **Grottaf. Gb43**: 128β: *Μετὰ πνευμάτων Δικαίων...*, cf. Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. II)..., p. 187; **Costant. 182**, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 481; **Sinai 988**, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 593; <<Μετὰ πνευμάτων Δικαίων τετελειωμένων>>, Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. I)..., p. 589.

⁵¹ **Sinai 988**, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 593; **Sinai 989** [*Euchologium*, saec. XVI]: *Μῆτηρ ἁγία, ἡ τοῦ ἀφράστου.../ Μῆτηρ ἁγία...*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 894; <<Μῆτηρ ἁγία, ἡ τοῦ ἀφράστου φωτός>>, Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. I)..., p. 590.

⁵² **Costant. 182**, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 476; **Sinai 985** [*Euchologium*, saec. XVI]: *Μῆτηρ ἁγία τοῦ.../ Μῆτηρ ἁγία τοῦ ἀχράντου φωτός, ἀγγελικοῦς ἕμνοις τιμώντες...*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 879.

⁵³ **Costant. 182**, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 476; **Sinai 988**, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 593; **Sinai 985**: *Μνήσθητι, Κύριε.../ Μνήσθητι, Κύριε, ὡς ἀγαθός...*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 879; **Sinai 989**: *Μνήσθητι, Κύριε.../ Μνήσθητι, Κύριε, ὡς ἀγαθός...*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 894; Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. I)..., p. 591.

⁵⁴ **Vatop. 133**, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 283; **Sinai 988**, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 591; Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. I)..., p. 597.

⁵⁵ **Ger. Sab. 291**, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 555; <<Ὁ θάνατός σου, Κύριε, ἀθανασίας γέγονεν>>, Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. I)..., p. 597.

⁵⁶ **Vatop. 133**, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 285; **Ger. Sab. 291**: *Σὺ εἶ, ὁ Θεός, ὁ καταβάς εἰς ἄδην καὶ τὰς ὀδύνας λύσας...*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 555; **Grottaf. Gb43**: 129α: *Σὺ εἶ ὁ Θεός ὁ καταβάς...*, cf. Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. II)..., p. 188; **Costant. 182**: *Σὺ εἶ ὁ Θεός, ὁ καταβάς εἰς Ἄδην...*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 481; **Sinai 988**: *Σὺ εἶ, ὁ Θεός, ὁ καταβάς εἰς ἄδου...*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 593; <<Σὺ εἶ ὁ Θεός ὁ καταβάς εἰς Ἄδου>>, Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. I)..., p. 619.

Potrivit manuscriselor, așadar, numărul troparelor întâlnite în rânduiala “Trisaghionului pentru cei morți” nu era întotdeauna unul fix.

3. Trisaghionul pentru cei morți – stihurile⁵⁷ care însoțeau troparele în vechime

Un ultim aspect privind troparele din componența “Trisaghionului pentru cei morți” se referă la faptul că, în vechime, ele erau precedate mai mereu de stihuri (practică pe care cărțile de cult tipărite nu o mai consemnează), lucru amintit și de Placido de Meester, care indică deja două dintre ele: <<*Fra i tropari erano talvolta intercalati i versetti seguenti: Τοῦ Κου ἡ γῆ*⁵⁸ ... *Εἰς τὴν κατάπαυσιν... Ἡ καρδιά μου*⁵⁹... *Dmitr. p. 528, p. 555 (XV sec.). I tropari e l'orazione variano alle volte, pp. 476, 528 (oraz.), 555, 591 (XVI sec.), 593, 879, 894 (XXI sec.) ecc.*>>⁶⁰.

Trebuie menționat însă că în manuscrise găsim indicate diverse asemenea stihuri, fapt pentru care le voi enumera în continuare:

- a) *Εἰσαγαγὼν καταφύτευσον...* (Is 15, 17; Od 1, 17)⁶¹;
- b) *Ἐν εἰρήνῃ ἐπὶ τὰ αὐτά...* (Ps 4, 9)⁶²;
- c) *Ἡ καρδιά μου...* (Ps 83, 3)⁶³;
- d) *Κύριε μὴ τῶ θυμῷ σου ἐλέγξῃς...* (Ps 6, 2; Ps 37, 2)⁶⁴;
- e) *Κύριος ποιμαίνει...* (Ps 22, 1-2)⁶⁵;
- f) *Μακάριοι οἱ κατοικοῦντες...* (Ps 83, 5)⁶⁶;

⁵⁷ <<STIH, STIHIRĂ, STIHIRI - sunt forme ale poeziei imnografice întrebuințate în cântările bisericești din cultul creștin ortodox. Stihira (τὰ στίχηρα - *ta stihira*, de la στίχος, ó - *stihos* = șir, linie, stih sau vers), numită și tropar, este o compoziție imnografică în formă de versuri sau strofe, grupate în serie (numite și tropare în serie)...>>, Pr. Prof. Dr. E. Braniște și Prof. Ecaterina Braniște, *Dicționar enciclopedic de cunoștințe religioase*, Caransebeș: Editura Diecezană, 2001, p. 465-466.

⁵⁸ Ps 23, 1.

⁵⁹ Ps 83, 3.

⁶⁰ *Liturgia bizantina...*, p. 82, nota 4.

⁶¹ **Sinai 988**, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 593.

⁶² **Grottaf. Gb43**: 128β, cf. Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. II), p. 187.

⁶³ **Ger. Sab. 291**: *Ἡ καρδιά μου καὶ ἡ σάρξ μου...*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 555; **Costant. 182**, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 481.

⁶⁴ **Grottaf. Gb43**: 129α, cf. Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. II), p. 188.

⁶⁵ **Sinai 988**, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 593; **Messin. Bibl. Univ. S. Salvat. gr. 172**: 137α: *Κ(ύρι)ος ποιμαίνει με καὶ οὐδὲν με ὑστερήσει εἰς τόπον γλῶ(ης)*, cf. Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. II)..., p. 375.

⁶⁶ **Costant. 182**, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 481.

Drd. Preda Nicolae

g) *Τοῦ Κυρίου ἡ γῆ...* (Ps 23, 1)⁶⁷

⁶⁷ **Ger. Sab. 291**, cf. А. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 555;
Ger. Sab. 291, cf. А. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 528.